

O‘zbek adabiy tilining qadimgi turkiy davri

Yoqub Siddiqovich Saidov
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya: Oltoydan tortib Markaziy Mugulistonga qadar, tomondan, Sharqiy Turkistondan tortib Kaspiyga qadar kengayadi. Turk xoqonligida ichki nizolar kuchayib 588 yili ikki mustakil davlatga - Sharqiy va gʻarbiy xoqonlikka azhralib ketadi. Sharqiy xoqonlik Mugulistonda, gʻarbiy xoqonlik esa Ettisuvda tashkil topadi. Ushbu xonliklarda rasmi til turkiy til bulgan. Davlat va jamiyat boshkaruvi, halqaro diplomatik munosabatlar rasmiylar turkish tilda olib borilgan. Buyuk ipak yo‘lida keng yo‘lgan sug‘d tiliga, o‘rni bilan tabgach (hitoy) tiliga ham etibor qaratilgan. Chunonchi, 732 yili tiklangan Kul tigin bitigi ikki tilli: matn turkchada, toshning ters yuzida hitoycha yozuvi ham bor.

Kalit so‘zlar: zamonaviy turkiy til, turkiy til bosqichlari, rune yozuvi uygur yozuvi, eski turkiy so‘zlar, lug‘at, leksik birlik

The ancient Turkic period of the Uzbek literary language

Yaqub Siddiqovich Saidov
Bukhara State University

Abstract: It extends from Altai to Central Mongolia, and from East Turkestan to the Caspian. In 588, internal conflicts in the Turkish khanate became stronger, and in 588 it was divided into two independent states - Eastern and Western khanates. The Eastern Khaganate is established in Mongolia, and the Western Khaganate is established in Ettisuv. The official language of these khanates was Turkic. State and society management, international diplomatic relations are conducted by officials in Turkish. Attention is also paid to the Sugdian language, which was widely used on the Great Silk Road, and the Tabac (Chinese) language. For example, the inscription of Kul Tigin, restored in 732, is bilingual: the text is in Turkish, and there is Chinese writing on the reverse side of the stone.

Keywords: modern Turkic language, stages of Turkic language, rune script Uyghur script, old Turkic words, dictionary, lexical unit

Ma'lumki, VI asr o'rtalarida Oltoy, Janubiy Sibir, Yettisuv va Sharqiy Turkistonda joylashgan bir qancha turkiy qabilalar birlashishi natijasida Turk xoqonligi tashkil topadi. Tez vaqt ichida xoqonlik kuchayib Markaziy Osiyoning katta

qismini egallaydi. Keyinchalik uning chegarasi, bir tomondan, Oltoydan tortib Markaziy Mo'g'ulistonga qadar, ikkinchi tomondan, Sharqiy Turkistondan tortib Kaspiyga qadar kengayadi. Turk xoqonligida ichki nizolar kuchayib 588 yili ikki mustaqil davlatga - Sharqiy va G'arbiy xoqonlikka ajralib ketadi. Sharqiy xoqonlik Mo'g'ulistonda, G'arbiy xoqonlik esa Yettisuvda tashkil topadi.

Mazkur xoqonliklarda rasmiy til turkiy til bo'lgan. Davlat va jamiyat boshqaruvi, xalqaro diplomatik munosabatlar hamda rasmiy yozishmalar turkiy tilda olib borilgan. Badiiy adabiyot, ilmiy va tarixiy asarlar, xonlarning tuzuklari, yorliqlari va chet ellar bilan yozishmalari turk tilida va ko'k turk yozuvida bitilgan. Hatto turkiy til Buyuk Ipak yo'li bo'ylab xalqaro til sifatida amal qilgan. Ko'k turk xoqonliklari keyinchalik uning o'rnida yuzaga kelgan uyg'ur xoqonligi zamonida Markaziy Osiyoda, ayniqsa Buyuk ipak yo'lida keng yoyilgan sug'd tiliga, o'rni bilan tabg'ach (xitoy) tiliga ham e'tibor qaratilgan. Masalan, monumental matnlar bitishda, turkiy til bilan barobar, sug'd, ba'zan tabg'ach tillaridan ham foydalanilgan. Buni o'sha kezlardan qolgan ikki, uch tilli bitiglarda ham kuzatishimiz mumkin. Chunonchi, 732 yili tiklangan Kul tigin bitigi ikki tilli: asosiy matn turkchada, toshning ters yuzida xitoycha yozuvi ham bor.

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklariga turkiy run, uyg'ur va qisman moniy, so'g'd va suryoniy yozuvlarida yozilgan obidalar kiradi. Run va uyg'ur yozuvlari turkiy xalqlarga xos yozuvdir. Runik bitiklar Sharqda Lena daryosidan G'arbda Dunay daryosigacha bo'lgan ulkan hududdan topilgan. Turkiy-run yozuvi yodgorliklari Farg'ona vodiysi, Toshkent viloyati, Buxoroning Qizilqum cho'lidan ham topilgan. Bu yodgorliklar milodiy VI-VII asrga mansub bo'lib, Janubiy Sibir, Talas vodiysidan topilgan turkiy yozuvlar bilan zamondosh, hatto bir oz oldinroq deb ham aytish mumkin. Shu bois O'zbekiston hududidan topilgan turkiy-run yozuvi yodgorliklari o'zbek tilining tarixiy ildizlarini dalillashda asosiy vosita bo'lmog'i kerak.

Toshga o'yib yozilgan run yozuvi yodgorliklari dastlab Enasoy havzasida, so'ngra XIX asr oxirida Mo'g'ulistonning O'rxun daryosi bo'yida topilib, bu yozuvni dastlab 1893 yilda daniyalik tilshunos V.Tomsen va rus turkologi V.Radlov aniqladi.

O'rxun-Enasoy yodgorliklarining topilishi va o'rganilishi mazkur davrdan ancha ilgari, aniqrog'i, XVIII asrdan boshlanadi. Rus xizmatchisi Remezov bu haqda dastlabki xabarni beradi. Shved zobiti Iogann Strallenberg, olim Messershmidt yodgorliklarni Yevropa ilm ahliga ilk marta taqdim qilgan edilar. Shundan so'ng bu yozuvlarni o'rganish va topish, ularni o'qish borasida P.M.Melioranskiy, S.Ye.Malov, I.A.Batmanov, S.V.Kiselyov kabi turkologlarning xizmatlari katta bo'ldi. Bitigtoshlarning badiiy va til xususiyatlarini o'rganishda o'zbek olimlaridan A.Rustamov, G'.Abdurahmonov, Q.Sodiqov, N.Rahmonov kabilarning xizmatlari beqiyosdir.

Turkiy tillar tarixining ilk bosqichi meloddan avvalgi asrlarga borib taqaladi va u melodning V asriga qadar bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davr ilmiy adabiyotlarda

eng qadimgi turkiy til nomi bilan yuritiladi va u ikki bosqichga ajratiladi. Birinchi bosqich oltoy nomi bilan ataladi va u eramizdan oldingi III asrgacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Keyingi bosqich eramizdan avvalgi III asrdan melodiy IV asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi va u xun davri deb yuritiladi.

Melodiy VI asrdan qadimgi turkiy adabiy til davri boshlanadi. Bu davr adabiy, ya'ni yozma til tarixining ilk bosqichidir, chunki turkiy yozma adabiy til ana shu kezda yuzaga kelgan. Bu davr to'g'risida so'z ketganda unga yozma adabiy til atamasini qo'shib ishlatganimiz ma'qul.

Qadimgi turkiy adabiy til VI-X asrlar adabiy tiliga nisbatan qo'llaniladi. Turkiy tilning eng ko'hna yozuv yodgorliklari o'sha chog'lardan qolgan. Turkiy, xususan, o'zbek adabiy tilining tarixi ham mazkur yozma yodgorliklar tilidan boshlanadi. Bu davr quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

1) Ko'k turk yozma yodgorliklari tili (Bu guruhga Birinchi va Ikkinchi turk xoqonliqlari davrida yaratilgan ko'k turk yozuvli urxun va enisey, tuva, talas, farg'ona yodgorliklarining tili kiradi);

2) Uyg'ur xoqonliq va davlatlarida yaratilgan ko'k turk, uyg'ur, moniy, brahma, sug'd yozuvlaridagi yozma yodgorliklar tili (turkshunoslik asarlarida "qadimgi uyg'ur tili" deb ham atalmoqda).

Qadimgi turkiy adabiy tilga oid bitiktoshlar umumiy tarzda O'rxun-Enasoy (Urxun-enisey) yodgorliklari nomi bilan yuritiladi. Ular O'rxun va Enasoy daryolari havzalaridan topilganligi sababli shu nom bilan yuritiladi. Mazkur yodgorliklar run va uyg'ur yozuvida bitilgan. Qadimgi turk runik yozuvi tosh, metall, yog'och va boshqa predmetlarga o'yib bitilgan. Ushbu yozuvda bitilgan yodgorliklar, chunonchi, Kul tigin, Bilga xoqon, To'nyuquq, Ungin, Kuli chur va boshqalar V-X asrlarga mansubdir. Nazarda tutilgan yozuv tashqi ko'rinishidan got (qadimgi german) yozuviga o'xshash bo'lganligi uchun yevropalik olimlar uni runik yozuv deb atagan.

O'rxun-Enasoy yozuvining kelib chiqishi haqida mutaxassislar o'rtasida yagona fikr mavjud emas. Ayrim fikrlarga ko'ra, mazkur yozuv o'z kelib chiqishiga ko'ra sug'd va pahlaviy yozuvlari orqali oromiy yozuviga borib taqaladi. Ushbu yozuv arab yozuvi singari, o'ngdan chapga qarab yozilgan va o'qilgan, 38 belgi (harf)dan iborat bo'lgan, unda tinish belgilari ishlatilmagan.

Runiy yozuvdagi yodgorliklar faqat toshga bitilgan emas. Ularning qog'ozga, turli buyumlar (kumush ko'zachalar, yog'och, teri, oyna, qayish to'qasi)ga yozilgan namunalari ham bor. Ayonki, O'rta Osiyo va Qozog'istondagi turkiy xalqlar oromiy, so'g'd, xorazm, o'rxun-enasoy (run), uyg'ur, arab kabi yozuvlardan foydalanganlar. Oromiy yozuvining ta'sirida shakllangan so'g'd va xorazm yozuvlari eramizning I-V asrlarida ishlatilgan. Oromiy yozuvi ta'sirida I asrda uyg'ur yozuvi shakllanadi, V asrga kelib esa runiy nomi bilan atalgan o'rxun-enasoy yozuvi paydo bo'ladi. O'rxun-

Enasoy yozuvi fonografik yozuvdir. Runiy yozuv yodgorliklari ilmiy manbalarda chizma va lingvistik belgilariga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratilgan:

1. Enasoy yodgorliklari. Bu yodgorlik O'rxun yodgorliklaridan avval topilgan bo'lsa ham keyinroq o'qildi. Ular Enasoy daryosining yuqori oqimida hozirgi Xakas va Tuva muxtor viloyatlari hududidadir. Enasoy yodgorliklaridan 50 dan ortiq matn o'qilgan va nashr qilingan. Bu yozuv eramizning V-VII asrlariga mansubdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ё Саидов. Жадидлар ва Ойбек/Адабиёт ва таржима: Илмий мақолалар тўплами. Т.: Зарқалам, 83-85
2. СЁ Сиддиқович. Бехбудийнинг «Тил масаласи» мақоласи хусусида. Педагогик маҳорат. -Бухоро 1 (2), 41-46
3. Ё Саидов. Жадид поэтик асарлари тилидаги янги сўзлар таҳлили. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 1, 59-64
4. Ё Саидов. Жадид шеърлятидаги қадимги туркий лексика. Ўзбек тили ва адабиёти 2, 100-105
5. Ё Саидов. Жадид лирик асарларидаги арабий лексика ва унинг мавзуй таснифи. Илм сарчашмалари.-Урганч 7, 38-40
6. Ё Саидов. Жадидларнинг ўзбек лингвистик терминологиясини шакллантириш ва ривожлантиришдаги ўрни. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 4 (52), 42-46
7. Ё Саидов. Каримбек Камий лирик асарларидаги антонимларнинг айрим хусусиятлари. Вестник каракалпакского государственного университета имени Бердаха 17 (3-4 ...
8. Ё Саидов. Чўлпон мақолаларида тил масаласи/Илм-у адаб jabhasida 60 yil: Илмий мақолалар тўплами. Бухоро: БухДУ, 61-64
9. СЁ Сиддиқович. Абдулла Бадрий драмаларидаги шевага хос унсурлар. Илмий мақолалар тўплами. -Бухоро: БухДУ 4 (2), 38-42
10. ЁС Саидов, М Убайдуллоева. Анвар Обиджоннинг ўшатишлардан фойдаланиш маҳорати. Science and Education 4 (6), 985-989
11. ЁС Саидов. История Узбекского литературного языка, вопрос формирования национального языка воззрения просветителей жадидов. Science and Education 3 (5), 2085-2090
12. ЁС Саидов. Абдулхамид Мажидий шеърлятидаги метафораларнинг лингвопоэтикаси. Вухоро davlat universiteti tahririyat 1 (2), 31
13. УН Бозорова, ЁС Саидов. жадид шеърлятидаги қадимги туркий лексиканинг мавзуй таснифи. международный журнал искусство слова 3 (4)
14. ЁС Саидов. Фитратнинг имло масаласига муносабати. Илмий мақолалар тўплами. -Бухоро: БухДУ 2 (1), 27-30

15. ЁС Саидов, ДШ Шарипова. Рамзнинг лексик - семантик хусусиятлари. Бухоро давлат университети таҳририят 4 (2), 102
16. YS Saidov. About the language of the work «gulistoni bit-turkiy». Scientific reports of Bukhara State University 3 (1), 97-102
17. Г Муродов, Ё Саидов. Лингвохудожественные особенности сравнения в узбекской поэзии (на примере стихов э. Вохидова). Страны. Языки. Культура: сборник материалов XI-й международной научно ...
18. СЁ Сиддиқович. Тематические группы лексик, заимствованной из западноевропейских языков посредством русского языка (на материале узбекской жадидской поэзии). Современная филология: Материалы II междунар. науч. конфер. 2 (4), 92-95
19. СЁ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги синонимларнинг айрим хусусиятлари. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...
20. СЁ Сиддиқович. Жадид шеърий асарларидаги синекдохалар ва уларнинг услубий-бадний хусусиятлари. Бухоро давлат университети илмий ахбороти 3 (3), 88-91
21. СЁ Сиддиқович. XX аср бошлари ўзбек шеърияти тилида арабий лексика. Проблемы и перспективы развития филологии на современном этапе: Межвузовский ...
22. СЁ Сиддиқович. Ўзбек cedid edebiyatinda og‘uz dillerine özgü unsurlar. Filologiya məsələləri 3 (3), 798-804
23. СЁ Сиддиқович. Жадидларнинг лингвистик эстетика ривожигаги ўрни. Цветаевские чтения. Текст и контекст: лингвистический, литературоведческий и ...
24. СЁ Сиддиқович. Алишер Навоий ва Фитрат. Алишер Навоий ижодида оила, таълим ва тарбия масалалари: Республика илмий ...
25. СЁ Сиддиқович. Фитратнинг «Девону луғотит турк» асарига оид тадқиқоти. Филология масалалари: Илмий мақолалар тўплами 5 (5), 109-112.
26. СЁ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан 2 ...
27. СЁ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...
28. СЁ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...

29. СЁ Сиддиқович. Ўзбек тили лексикологиясининг шаклланиши ва ривож. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...

30. СЁ Сиддиқович. Фитрат ва миллий тил ривож муаммолари. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. --Тошкент 1 (2 ...